MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE COTHEN

Ir. W. van der Hamsvoord
Drs. L. Lagerwerf
W. van Rooij
Drs. A.L. Vernooij

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1991

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Cothen van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Nieuwegein en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.

Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevole elementen opgebouwd worden.

De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.

In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats, kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

J. Hoekstra,
lid van Gedeputeerde Staten
van Utrecht.

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording 5

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 7

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 11

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 13
3.1 Vroege bewoning 13
3.2 Ontginning 13
3.3 Grondgebruik 15
3.4 Infrastructuur 15
3.4.1 Landwegen 15
3.4.2 Waterwegen 16
3.5 Nederzettingen 16
3.5.1 Cothen 16
3.5.2 Dwarsdijk 17
3.5.3 Verspreide bebouwing 17
3.5.4 Bijzondere bebouwing 17

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 19
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 19
4.2 Grondgebruik 19
4.2.1 Agrarisch grondgebruik 19
4.2.2 Delfstoffenwinning 20
4.3 Infrastructuur 20
4.3.1 Landwegen 20
4.3.2 Waterwegen 20
4.3.3 Spoor- en tramwegen 21
4.4 Nederzettingen 21
4.4.1 Cothen 21
4.4.2 Dwarsdijk 24
4.4.3 Verspreide bebouwing 24

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 25

DEEL B INVENTARISATIE 27

1 Stedebouwkundige typologie 29
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 29
1.1.1 Dorpskernen vóór 1850 29
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 30

2 Gebieden met bijzondere waarden 31
2.1 Inleiding 31
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden 33

3 Archeologische terreinen en historisch-landsschappelijke elementen en structuren 36
3.1 Archeologische terreinen 36
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 37

4 Bouwkundige typologie 38
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 38
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en de bijbehorende hulpmiddelen 38
4.3 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 38
4.4 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 38
4.5 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 39
4.6 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 39
4.7 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 39
4.8 Woningen en woningbouwcomplexen 40
4.9 Boerderijen 41
4.10 Bedrijfsgebouwen 42

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 43
5.1 Toelichting 43
5.2 Objectinventarisatie 44

Literatuur en bronnen 125

Bijlagen 127
- Lijst van architecten en aannemers 129
- Adres, bouwtype en waardering 130
- Kaarten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Cothen, die deel uitmaakt van het Rivierkleigebied.

De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.

Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de object-inventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.) en de bouwkundige typologie.

Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het M.I.P. deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentieerd monumentenbeleid te kunnen ontwikkelen: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan uitgangspunt vormen voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in de 'gebieden met bijzondere waarden' bevinden. Categorie 3 bevat de objecten die enige cultuurhistorische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet 'zwaar' genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijk ordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Tot slot. Voor de medewerking betreffende vele aanvullende gegevens wil ik in het bijzonder de heer D'hert van de gemeente Cothen danken.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,

Projectleider M.I.P.,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

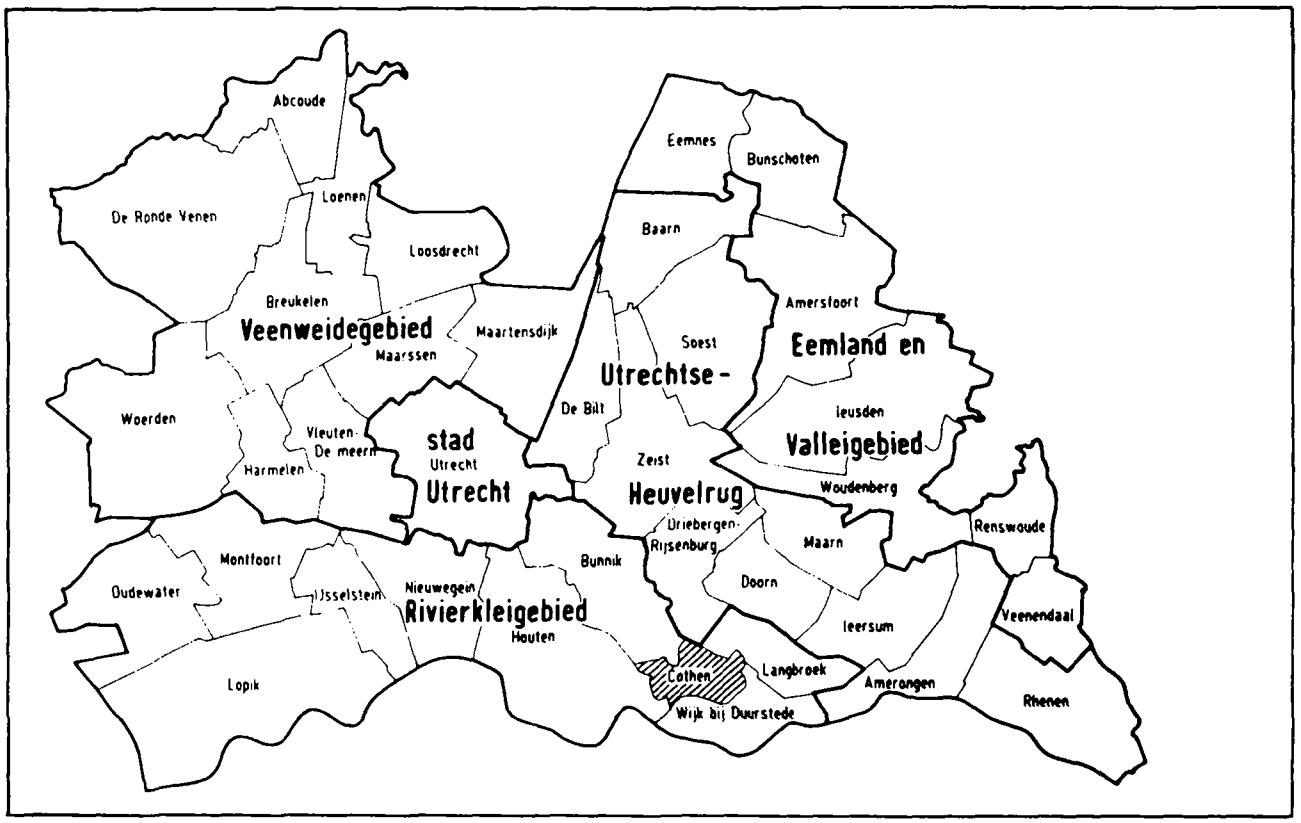

Afb. 1 Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project provincie Utrecht.

1 INLEIDING

De gemeente Cothen is een plattelandsgemeente in het zuidoosten van de provincie Utrecht. Cothen maakt deel uit van het MIP-inventarisatiegebied 'Rivierkleigebied'.

De huidige gemeente Cothen is in 1812 ontstaan door samenvoeging van de toenmalige gerechten Dwarsdijk en Cothen. Een kleine grenscorrectie heeft in 1961 plaatsgevonden na de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal. De gemeentegrens kan voor het overige deel herleid worden tot oudere parochie- en gerechtsgrenzen van Cothen en de gerechtsgrens van Dwarsdijk.

Binnen de gemeente Cothen liggen twee nederzettingen, Cothen en Dwarsdijk. Het dorp Cothen is gelegen aan de zuidelijke oever van de Kromme Rijn. Tot aan de tweede wereldoorlog heeft het dorp, zich door geleidelijke verdichting langzaamaan uitgebouwd tot een kleine, lokaal verzorgende agrarische kern. Na 1945 zijn aan de zuidzijde van het dorp enkele nieuwbouwwijken gerealiseerd, waardoor de woonfunctie van het dorp sterk is toegenomen.

Het gehucht Dwarsdijk is ontstaan doordat vestiging plaatsvond langs de Dwarsdijk, de huidige Smidsdijk, nabij een kapel. De kapel zelf is reeds in de 17de eeuw in verval geraakt en verdwenen. Buiten beide nederzettingen komt verspreid door het gebied agrarische bebouwing voor, met name langs de Wijkersloot en de Bredeweg.

Vanouds heeft de landbouw de belangrijkste economische activiteit gevormd. Rond de eeuwwisseling verschoof het accent van de akkerbouw naar de veeteelt (kaasmakerij) en vooral de fruitteelt. Handel, nijverheid en industrie hebben zich in de gemeente Cothen niet of nauwelijks ontwikkeld.

Op 1 januari 1989 bedroeg het inwonertal van de gemeente 2436 personen.

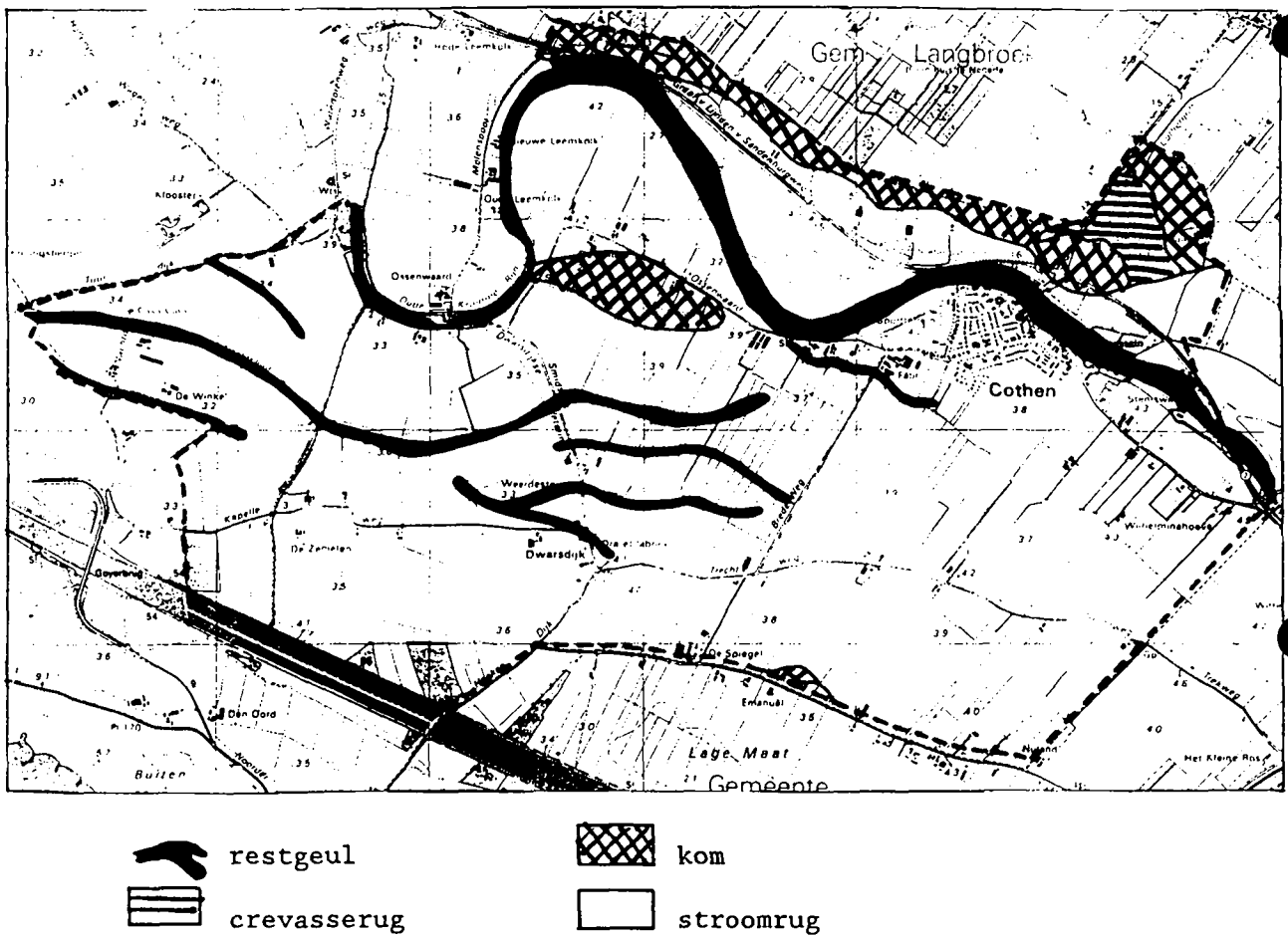

Afb. 2 Grondsoorten (naar Berendsen 1982).

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

Het grondgebied van Cothen wordt doorsneden door de naar het noordwesten afwaterende Kromme Rijn. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het bodemmateriaal in de gehele gemeente uit rivierafzettingen bestaat. Deze afzettingen zijn voor het grootste deel stroomruggronden (oeverwallen), bestaande uit zavel of lichte klei. Deze gronden hebben een goede ontwatering en zijn geschikte akkergrond. Een klein gebied met komgrond, bestaande uit zware, slecht doorlatende klei, komt voor ten zuiden van de Ossewaard langs de Rijnsloot. In het noordelijke gebied van Cothen, langs de grens met Langbroek, komt een grotere strook komgrond voor, die zich aan de overzijde van de gemeentegrens grens te Langbroek voortzet.

Restgeulen, dat zijn geheel of gedeeltelijk dichtgeslibde en/of verlande rivierbeddingen, kunnen op verschillende plaatsen in Cothen worden onderscheiden. Naast de Kromme Rijn kunnen een deel van de Rijnsloot en enkele kavelsloten tussen de Nachtdijk en de Smidsdijk daartoe worden gerekend (zie afb. 2).

Op twee plaatsen komen crevasse-afzettingen voor. Dit zijn verspoelde stroomruggronden die ongeveer dezelfde agrarische geschiktheid bezitten als de stroomruggronden.

De afwatering van het gebied vindt als vanouds plaats door en op de Kromme Rijn in de richting van Utrecht. De Kromme Rijn was, na al sterk dichtgeslibd te zijn, in 1122 bij Wijk bij Duurstede afgedamd. Een verdere regulering van de afwatering vond plaats in de jaren zestig van de vorige eeuw. De Kromme Rijn werd verbreed en in enkele panden opgedeeld. Bij het dorp Cothen werd een sluis aangelegd, die nog in gave staat verkeert (zie 3.4.2 en 4.3.2).

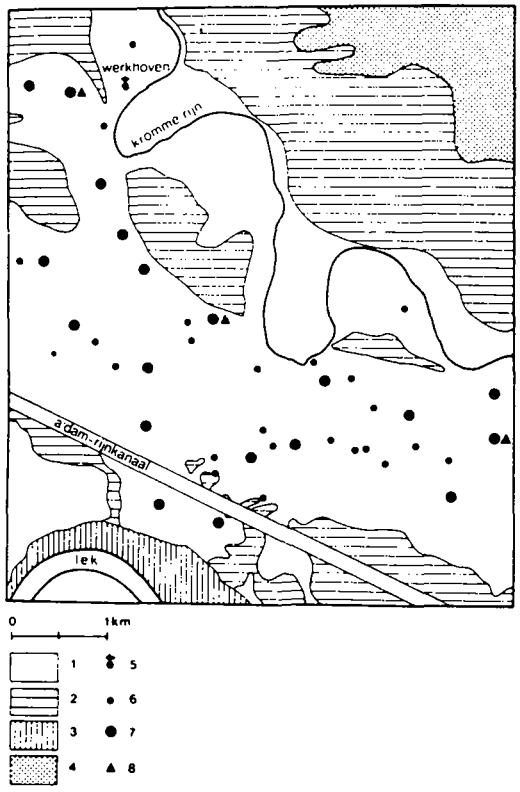

Afb. 3

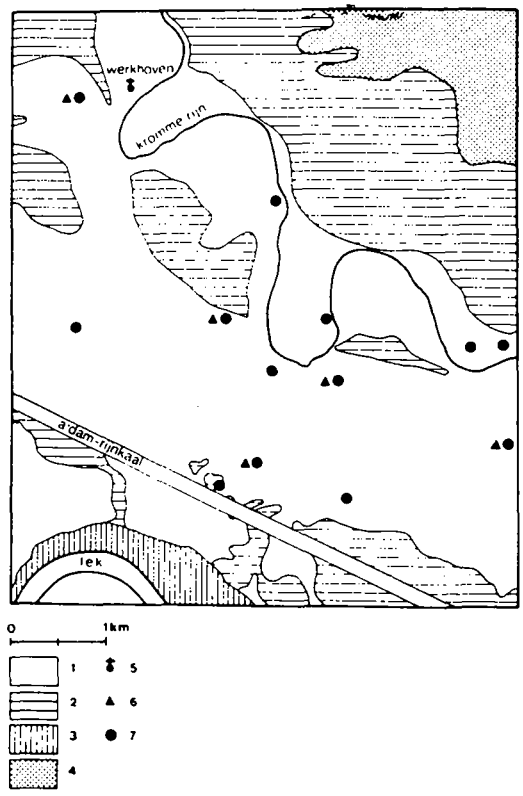

Afb. 4

Afb. 3 Gedeelte van het Kromme-Rijngebied met de vindplaatsen uit de Late IJzetijd/Romeinse Tijd. 1. stroomrug, 2. kom; 3. uiterwaard; 4. dekzand; 5. bestaande middeleeuwse kerk; 6. losse vondsten (Late IJzertijd t/m 1ste helft 3de eeuw n.Chr.); 7. concentratie vondsten, wijzend op nederzetting (Late IJzertijd t/m 1ste helft 3de eeuw n.Chr.); 8. Laat-Romeinse vondst. (Uit: Van Es/Verwers 1985, p. 225)

Afb. 4 Gedeelte van het Kromme-Rijngbied met de vindplaatsen uit Merovingische en Karolingische Tijd. 1. stroomrug; 2. kom; 3. uiterwaard; 4. dekzand; 5. bestaande middeleeuwse kerk; 6. Merovingische vondst(en); 7. Karolingische vondst(en). (Uit: Van Es/Verwers 1985, p. 225)

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

Oude bewoningssporen
Vanaf de Late IJzertijd tot aan de Laat-Romeinse Tijd (vanaf het begin van de jaartelling tot circa 250 n.Chr.) kende het gebied intensieve bewoning. De bewoning was in hoofdzaak gesitueerd op de Werkhovense en Houtense stroomrug.

Uit de periode 350-750 n.Chr. (Laat-Romeinse en Merovingische tijd) zijn aanzienlijk minder nederzettingssporen gevonden, hetgeen er op wijst dat in deze periode veel nederzettingen werden verlaten.

Vanaf de Karolingische Tijd (750-900 n.Chr.) nam de bewoning weer toe; een ontwikkeling die zich - mede door de systematische ontginning van de komgronden (Schalkwijk en Langbroek) - in de Late Middeleeuwen voortzette

Oudste schriftelijke bronnen
Schriftelijke gegevens uit de periode vóór de Late Middeleeuwen zijn te schaars om een beeld te kunnen vormen van de agrarische of de ruimtelijke structuur van het grondgebied van Cothen of, meer in het algemeen, van het Kromme-Rijngebied. In goederenlijsten van de Utrechtse kerk uit de 8ste en 9de eeuw is nergens sprake van een nederzetting Cothen. Mogelijk werd Cothen onder een andere naam vermeld. De vroegste vermeldingen van de namen Cothen en Dwarsdijk dateren pas uit de 12de eeuw (en berusten dan mogelijk nog op latere vervalsingen). De naam Cothen betekent zoveel als 'kleine huizen'.

Dwarsdijk wordt reeds in het begin van de 14de eeuw vermeld. Bij de naam Dwarsdijk moet niet zozeer gedacht worden aan een waterkering, maar aan een opgehoogde weg.

3.2 ONTGINNING

De agrarische structuur van de middeleeuwse nederzetting Cothen en van andere oudere nederzettingen in het Kromme Rijngebied lijkt veel op de structuur van nederzettingen die elders in Nederland op (hogere) zandgebieden algemeen voorkwam. Deze nederzettingen bestonden uit kleine gemeenschappen die een gemengde agrarische bedrijfsvoering hanteerden. Bouwlanden, weiden en hooilanden en woeste gronden waren voor deze bedrijfsvoering noodzakelijke onderdelen.

Bepalend voor de ruimtelijke opbouw van Cothen in de Vroege Middeleeuwen is de groepering van het voornaamste akkerland op een aaneengesloten complex, de eng, die een langgerekte vorm had: de strook grond tussen de Rijnsloot enerzijds en de vroegere Cotherweg anderzijds (zie afb. 5). Met uitzondering van de engen (zoals de bouwlanden in Utrecht genoemd werden), waren de gronden aanvankelijk onverdeeld, collectief bezit. De in Cothen gelegen velden het Middelveld, het Uitveld en het Opveld, gelegen aan weerszijden van de Trechtweg, zijn vermoedelijk reeds in de 11de eeuw geheel ontgonnen.

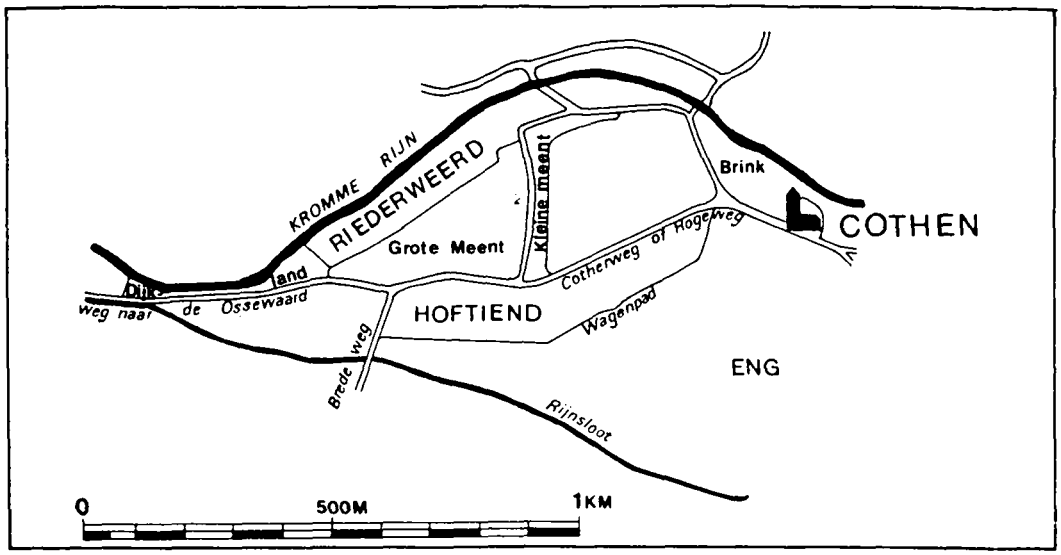

Afb. 5 Ruimtelijke structuur van het dorp Cothen omstreeks de 16de eeuw (Dekker, 1983, p. 66).

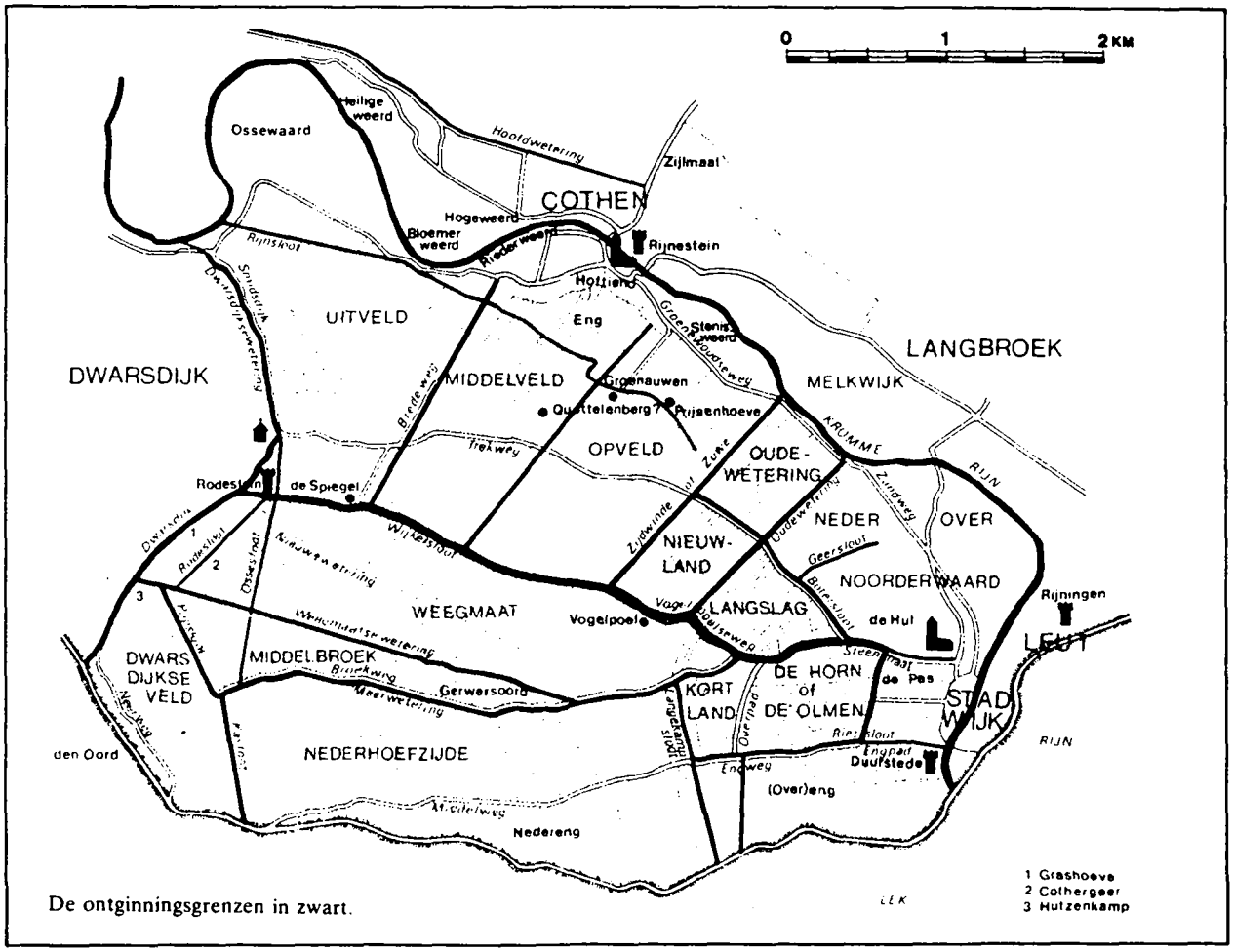

Afb. 6 De ontginningseenheden onder Wijk en Cothen, met aanduiding van de zijgrenzen (Dekker, 1983, p. 202).

Enkele komgrondgebieden, zoals het Langbroek, werden in de 12de eeuw geheel ter ontginning uitgegeven; ook de reststrook tussen de Langbroekse ontginning en de Kromme Rijn, het Overrijnse veld, is vermoedelijk in deze periode in gebruik genomen.

Na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 konden ook de waarden (de lagere, direct langs de Rijnstroom gelegen gronden) in cultuur worden genomen aangezien ze niet meer periodiek onder water kwamen te staan. In Cothen betrof dit de Stenisweerd, de Riederweerd en de Ossewaard langs de noordelijke Rijnoever; en de Hogeweerd, Bloemerweerd en de Heiligeweerd langs de zuidelijke oever (afb. 6). Derhalve waren met de ontginning van de waarden en het Overrijnse veld reeds lang voor het begin van de 14de eeuw vrijwel alle gronden verdeeld en in cultuur genomen.

3.3 GRONDGEBRUIK

Het agrarische systeem was in de middeleeuwen gebaseerd op een gemengde bedrijfsvoering. Op de stroomrug ten zuiden van het dorp lag het akkerland, de eng. De op grotere afstand van het dorp gelegen gronden tegen de grens met Wijk bij Duurstede waren vooral als weidegrond in gebruik. De waarden langs de Kromme Rijn werden benut als hooiland. Vrijwel het gehele grondgebied was voor agrarische doeleinden in gebruik.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Landwegen

Tot in de 19de eeuw waren alle wegen onverhard. Verkeer vond plaats over kleiwegen (die 's winters vrijwel onbegaanbaar waren) of over zandwegen. De meeste wegen in Cothen waren van lokaal belang. Verbindingswegen liepen in de richting Doorn, Utrecht en Wijk bij Duurstede.

Het beloop van de hoofdwegen hangt duidelijk samen met de oost-westelijke hoofdrichting van de stroomruggen en het beloop van de Kromme Rijn. Duidelijk geldt dit voor de provinciale weg (zie hieronder), de Trechtweg en de weg langs de Wijkersloot.

Het beloop van de Dwarsdijk en de Tuurdijk, respectievelijk de oost- en westgrens van het oude gerecht Dwarsdijk, staat min of meer haaks op de oost-westelijke hoofdrichting. De overige wegen ten oosten van de Dwarsdijk en ten zuiden van het dorp Cothen (o.a. de Bredeweg) staan in duidelijk verband met de oriëntatie van de strookvormige percelering.

Het traject Caspargauw (=voormalige Trekweg onder Werkhoven) - Smidsdijk (=voormalige Dwarsdijk) - Trechtweg maakte deel uit van de vroeg-middeleeuwse (mogelijk romeinse) verbindingsweg tussen Utrecht en Dorestad/Wijk bij Duurstede. De Trechtweg stond in de 17de eeuw ook bekend als de Utrechtse 'Waghenwech'. De Dwarsdijk vormde de grens tussen de gerechten Dwarsdijk en

Cothen; daarnaast was de Dwarsdijk de grens tussen de parochies Werkhoven en Cothen.

De Cotherweg (vroeger Doornscheweg) vormde reeds vóór de ontginning van het Langbroek in de 12de eeuw de verbinding tussen Cothen en Doorn. De verbinding was vooral van belang vanwege het feit dat de inwoners van Cothen aanvankelijk in Doorn ter kerke gingen.

Behalve door beide verbindingswegen werd het wegenpatroon bepaald door enkele paden en wegen in en rondom het dorp Cothen, die in hoofdzaak parallel aan de Kromme Rijn liepen. Opvallend kenmerk van het wegenstelsel in het dorp Cothen, hoe gering van omvang ook, is de dubbele, langgerekte wegas waarlangs de dorpsbebouwing tot ontwikkeling is gekomen.

De Kapelleweg en de Smidsdijk waren georiënteerd op (de kapel van) het gehucht Dwarsdijk.

3.4.2 Waterwegen

Afwatering

Ten behoeve van de afwatering van het zuidelijke gebied werden reeds in de Middeleeuwen de Wijkersloot en de Dwarsdijkse Wetering gegraven. Ook uit de Middeleeuwen daterend, maar nog ouder, is de Rijnsloot die ten dele een natuurlijke oorsprong heeft.

In verband met de verbetering van de afwatering van het Langbroekse gebied werd in de 17de eeuw de Cothergrift gegraven, die ten noorden van het dorp Cothen in de Rijn uitmondt.

Waterverkeer

De dichtslibbing en afdamming van de Kromme Rijn bracht met zich mee dat dit water slechts een beperkte betekenis had als transportroute. Doorgaand handelsverkeer was afwezig. De beperkte betekenis van het water voor de langsgelegen nederzettingen blijkt ook wel uit de geringe oriëntatie op het water: de bebouwing is overwegend met de achterzijde naar het water gekeerd (dus op de weg georiënteerd); aanlegkades ontbreken vrijwel. Ook in Cothen is dit het geval: aan de dorpszijde wordt de Rijn voornamelijk begrensd door achtererven.

Wel bestond er een wekelijkse trekschuitdienst met drie vaartuigen op Utrecht, de zgn. 'Crommerijnsche schuiten'.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Cothen

De nederzetting Cothen was gelegen aan de noordzijde van de langgerekte strook bouwland, de eng, op de overgang van de stroomrug naar de bedding van de Kromme Rijn. De boerderijen lagen vermoedelijk zonder veel herkenbare groepering bijeen. Door de nederzetting liepen enkele paden, in een enigszins vlechtend patroon, evenwijdig aan de Rijn. Op den duur heeft het beloop van deze paden de nederzetting een lineaire hoofdvorm gegeven.

Slechts kleine gebiedjes in en om de nederzetting waren in de Late Middeleeuwen nog in gemeenschappelijk gebruik. Behalve de wegruimtes waren dit restanten van gemeenschappelijke weides (Grote Meent, Kleine Meent en Dijksland) en de brink aan de oostzijde van het dorp.

Uiterlijk in de 12de eeuw had Cothen een eigen parochiekerk, als dochterkerk van Doorn. De kerk werd aan de rand van de bestaande nederzetting, aan de Brink, gesitueerd. De vestiging van de kerk heeft in de loop der tijd geleid tot een geringe concentratie van niet-agrarische bebouwing aan de brink. Op korte afstand van deze dorpskern lag aan de overzijde van de Kromme Rijn het 13de-eeuwse kasteel Rhijnestein; nabij de brink lag de korenmolen.

De nederzetting Cothen kan worden gerekend tot het esdorptype. Kenmerkende onderdelen van dit nederzettingstype zijn een aaneengesloten akkercomplex (de Drenthe es, in Utrecht eng genaamd) met een daaraan grenzende los gestructureerde agrarische nederzetting, die een of meer brinkachtige ruimtes kan bevatten.

3.5.2 Dwarsdijk

Het buurtje Dwarsdijk is ontstaan op de grens van de dorpsgebieden van Cothen, Werkhoven en Wijk bij Duurstede. Voor de bewoners van dit grensgebiedje was de afstand tot de parochiekerken in bovengenoemde plaatsen zo groot dat men in de tweede helft van de 14de eeuw besloot op de kruising van de Dwarsdijk (de huidige Smidsdijk) met de Kapelleweg een kapel te bouwen. Omstreeks 1600 bevond de kapel zich echter reeds in een staat van verval en zal spoedig erna zijn afgebroken. Bebouwing beperkte zich tot enkele panden langs de Dwarsdijk. Reeds in de 16de eeuw kende Dwarsdijk een smederij, die tegenover de kapel was gelegen en die de Smidsdijk haar naam heeft gegeven. Verdere uitgroei vond nauwelijks plaats.

3.5.3 Verspreide bebouwing

Verspreide bebouwing kwam nauwelijks voor. Slechts enkele boerderijen lagen her en der verspreid langs de Ossenwaard en Kapelleweg. Langs de Wijkersloot, de Trechtweg, de Bredeweg en de weg van Cothen naar Wijk bij Duurstede kwam geen bebouwing voor.

Bijzondere bouwwerken
In de 13de en 14de eeuw werden in het Kromme Rijngebied (vooral in het gebied van Langbroek) omgrachte stenen woontorens gebouwd. Vermoedelijk zijn deze torens primair bedoeld als statussymbool voor tot welstand gekomen boeren. Sommige ervan zijn in de loop der tijd erkend als ridderhofstad. In Cothen staat de ridderhofstad Rhijnestein, een omgracht complex met woontoren, 17de-eeuws poortgebouw en 19de-eeuwse aanbouwen. Een tweede kasteel in Cothen, dat echter niet is erkend als ridderhofstad, is Royestein. Van dit kasteel, dat aan de Dwarsdijk was gesitueerd, zijn geen restanten bewaard.

Aan de oostzijde van het dorp lag het leengoed Stenisweerd. Het huis Stenisweerd groeide in de loop der eeuwen uit van een omgrachte voorname boerderij (begraven hofstede) tot een vrij aanzienlijk landhuis. In de 19de eeuw werd een villa gebouwd, dat inmiddels door een woonhuis is vervangen.

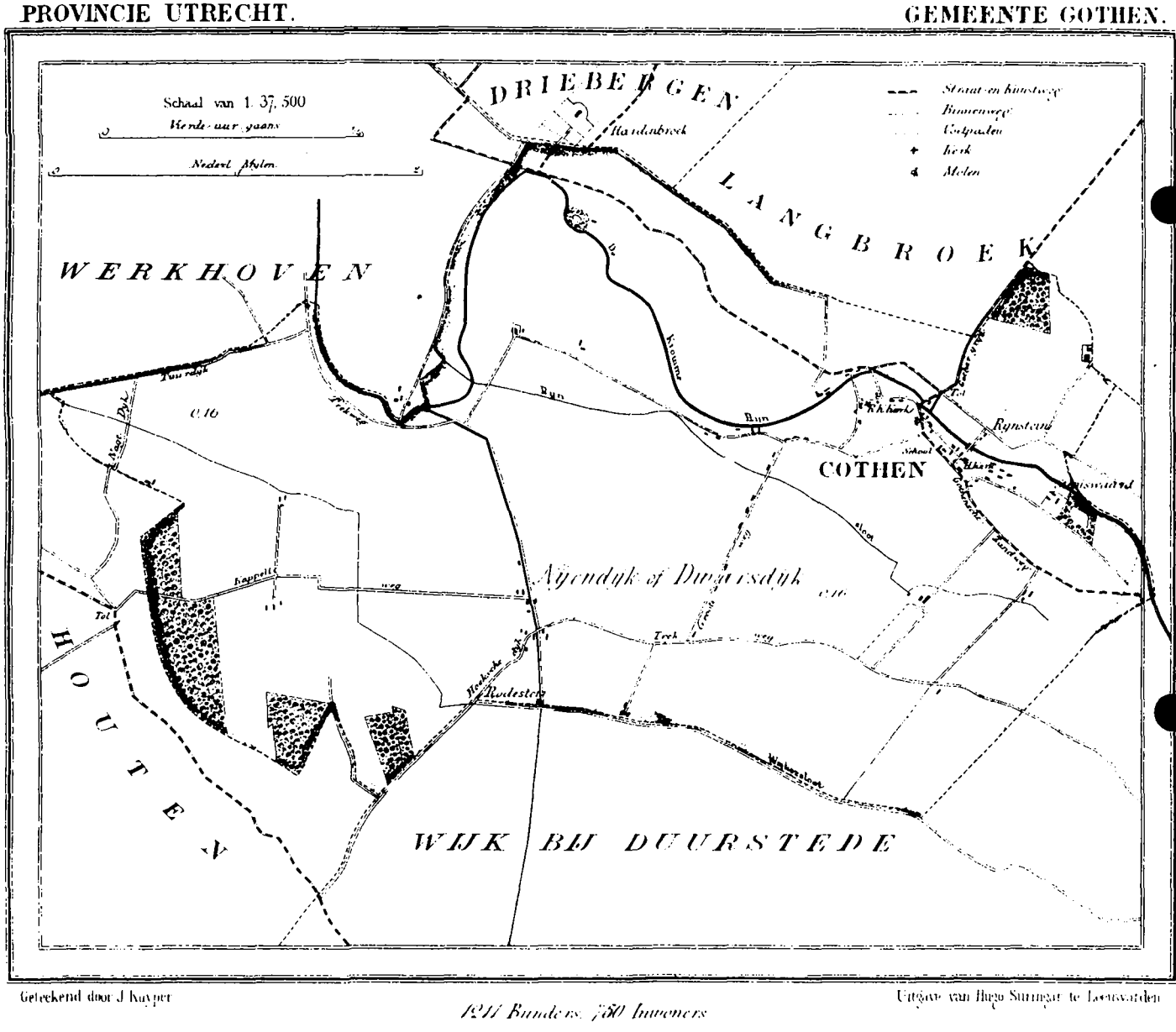

Afb. 7 De gemeente Cothen omstreeks 1868 (J. Kuyper; Gemeente-atlas van de provincie Utrecht. 1868 Heruitgave 1986).

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

In 1815 was Cothen een kleine plattelandsgemeente. Het telde (incl. Dwarsdijk) 521 inwoners. Het aantal woningen binnen de gemeente bedroeg slechts 63, waaronder 40 boeren- of keuterwoningen. In 1841 was het inwoners en huizen toegenomen tot respectievelijk 560 en 86. Volgens de volkstelling van 19 November 1849 bedroeg het inwonertal ongeveer 675 personen.

In 1850 was de bebouwing in hoofdzaak gesitueerd in het dorp Cothen. Daarnaast lag verspreid door het gebied enige bebouwing, in hoofdzaak boerderijen. Een kleine verdichting van de bebouwing vormde het gehucht Dwarsdijk. In de eerste helft van de 19de eeuw kwam verspreid langs de Bredeweg enige bebouwing (arbeidershuisjes) tot stand.

4.2 GRONDGEBRUIK

4.2.1 Agrarisch grondgebruik

In de 19de eeuw kende men nog een gemengde bedrijfsvoering, waarbij het accent op de akkerbouw lag. Van het cultuurland was omstreeks 1815 tweederde in gebruik als bouwland en eenderde als bos en weiland. Ten gevolge van de landbouwcrisis aan het eind van de vorige eeuw kwam een verandering in de bedrijfsvoering op gang waardoor de fruitteelt en veeteelt meer op de voorgrond traden. Veel akkers werden omgezet in fruitboomgaarden. Met name in het gebied ten oosten van de Smidsdijk nam tot in de jaren vijftig de oppervlakte boomgaard toe, waardoor meer dan de helft van de oppervlakte cultuurgrond als boomgaard in gebruik was. Samenhangend met de fruitteelt staan op veel boerenerven fruitschuren van rond de eeuwwisseling.

De veeteelt stond in het teken van de kaasmakerij, die op de boerderij zelf plaats vond. Door de omschakeling naar veeteelt nam ook het aantal hooibergen toe.

Door de toenemende mechanisatie is de werkzaamheid in de agrarische sector in de loop van deze eeuw afgenomen; met name geldt dit voor landarbeiders.

Percelering

De percelering van het gebied onderging in de periode 1850 tot 1940 nauwelijks veranderingen. Het meest algemeen is een regelmatige strookvormige percelering, die aangetroffen kan worden in het oude bouwlandgebied van Cothen (ten oosten van de Smidsdijk en ten zuiden van de lijn Ossewaard - Willem Alexanderweg - Groenewoudseweg. Een divergerende strookvormige percelering komt voor in het noordwesten, tussen de Tuurdijk en de Smidsdijk. Het langs de Kromme Rijn gelegen gebied (de waarden en het Overrijnse veld) en het gebied aan weerszijden van de Kapelleweg wordt gekenmerkt door een onregelmatige blokvormige percelering.

4.2.2 Delfstoffen

In het gebied heeft in het verleden geen winning van delfstoffen op grote schaal plaatsgehad. Op kleine schaal zijn vermoedelijk in de strook langs de Kromme Rijn (waardgronden) percelen afgeticheld. Van steenbakkerijen is in Cothen niets bekend.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Landwegen

In de periode 1850 tot 1940 zijn in de gemeente geen nieuwe wegen aangelegd. Als belangrijkste verandering geldt dan ook de verbetering van de bestaande wegen, die verband houdt met de toenemende behoefte aan transport over de weg.

In 1827 vond aanleg plaats van een zandweg tussen Wijk bij Duurstede, Cothen, Langbroek en Doorn. In 1830 werd de provinciale weg tussen Cothen en Utrecht veranderd in een zandweg. Spoedig werd de weg vanwege het drukke verkeer in een grindweg veranderd. In Cothen volgde de provinciale weg het tracé Gr. van Lijnden van Sandenburgweg - Cothergrift - Groenewoudseweg (afb. 8). Om in het onderhoud van de weg te kunnen voorzien, werd tot 1870 een tol geheven. In Cothen stond een tolhek aan de zuidzijde van de brug over de Kromme Rijn bij herberg 't Molentje. Volgens een opgave waren in 1881 alle wegen binnen de gemeente Cothen grindwegen.

Bestrating van de wegen heeft pas in de loop van deze eeuw plaatsgevonden.

4.3.2 Waterwegen

Afwatering

De Kromme Rijn, de enige natuurlijke waterstroom in het gebied, was omstreeks het midden van de vorige eeuw vooral van belang voor de afwatering. Daarnaast diende de Rijn in beperkte mate een transportfunctie. Vervoer te water vond plaats per trekschuit op Utrecht. Langs de Kromme Rijn bevond zich daartoe een jaagpad.

Op de Kromme Rijn loosden diverse weteringen hun water. De Cothergrift, ten noorden van Cothen, is in de periode tussen 1622 en 1637 gegraven ten behoeve van de afwatering van Langbroek. Afwatering van het grondgebied van Cothen zelf vond plaats via de Rijnsloot, de Dwarsdijkse wetering en de Wijkersloot.

Het patroon van kavelsloten is over het geheel genomen tamelijk grofmazig; dit houdt uiteraard verband met de goede natuurlijke ontwatering, dankzij de ligging op een stroomrug.

Kanalisering

In 1867/68 vond een kanalisering van de Kromme Rijn plaats, die verband hield met militaire inundaties van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Enkele bochten, waaronder de bocht langs de noordwestgrens van Cothen, werden afgesneden, de bedding werd

verruimd en het traject tussen Wijk en Werkhoven werd in drie panden verdeeld. In Cothen kwam een schutsluis.

Rondom Rhijnestein moest in verband met de kanalisering een deel van de grachten worden gedempt en kwam een verbinding tot stand met de torengracht.

In de periode tussen 1932 en 1952 vond de aanleg plaats van het Amsterdam-Rijnkanaal. Met de verbreding van het kanaal ten behoeve van de duwvaart werd in de jaren zeventig begonnen.

Eveneens in deze periode is in het westelijk gebied van Cothen tussen de Kromme Rijn en het Amsterdam-Rijnkanaal de Caspargauwsewetering gegraven om in tijden van droogte water te kunnen inlaten en in tijden van wateroverlast te kunnen lozen.

4.3.3 Spoor- en tramwegen

In 1885 werd de tramlijn Doorn - Wijk bij Duurstede geopend door de Ooster Stoomtram Maatschappij. Een gedeelte van de lijn liep over het noordoostelijke grondgebied van Cothen. In 1932 werd de lijn opgeheven en als autobusdienst voortgezet.

Vanaf Wijk volgde de lijn de bestaande Zandweg in de richting Cothen; oostelijk van Stenisweerd boog de lijn af in noordelijke richting en vervolgde zijn weg over een nieuw aangelegd tracé. Dit deel van het voormalige tracé is nog slechts herkenbaar aan een stenen bruggehoofd aan de zuidzijde van de Kromme Rijn bij Stenisweerd.

4.4 NEDERZETTINGEN

In de periode tot 1940 vond in Cothen zelf enige verdichting en uitbreiding van de bebouwing plaats in de richting van de in 1908 aan de westzijde van het dorp gebouwde R.K.-kerk. De omvang van de bebouwing van Dwarsdijk onderging nauwelijks verandering. In het buitengebied werden verspreid door het gebied enkele nieuwe boerderijen gevestigd, onder andere aan de Wijkersloot en de Ossewaard.

Het inwonertal van de gemeente bedroeg in 1850 circa 675 personen. In 1900 was dit aantal gestegen tot 795. De geleidelijke bevolkingstoename zette zich in eerste helft van deze eeuw door; in 1940 bedroeg het inwonertal 1014 personen.

4.4.1 Cothen

Kenmerkende elementen van het vroegere esdorp, met name de Brink en de daaraan gesitueerde bebouwing, zijn in de periode 1850 - 1940 behouden. In 1846 vond de bouw plaats van een pastorie naast de N.H.-kerk. Het kerkhof werd in 1890 geëgaliseerd; voortaan werd gebruik gemaakt van de nieuw aangelegde begraafplaats buiten de bebouwde kom aan de provinciale weg naar Wijk bij Duurstede.

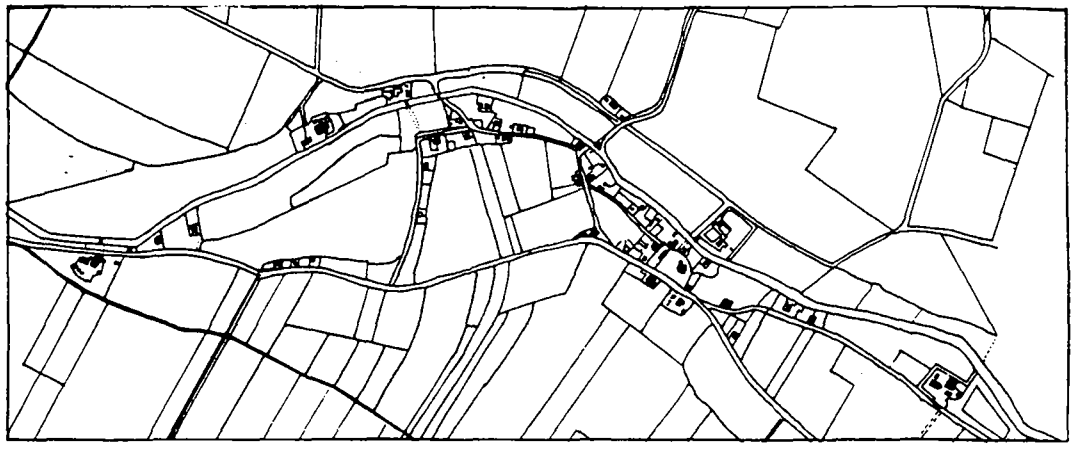

Afb. 8 Kadastraal minutplan van de dorpskern van Cothen, circa 1830 (RAU Kaartenverzameling).

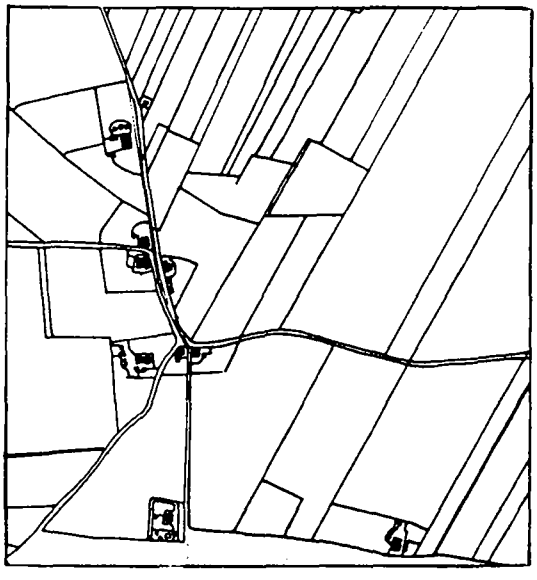

Afb. 9 Kadastraal minuutplan van Dwarsdijk, circa 1830 (RAU Kaartenverzameling).

In het gebied rondom de Brink heeft enige uitbreding van de bebuwing plaatsgevonden door verdichting binnen het bestaande bebouwingspatroon. Aan de Zandweg, de latere Dorpsstraat werd in 1881 een gemeentehuis tegenover een bestaande school gebouwd, westelijk van de Brink (thans is het schoolgebouw in gebruik als gemeentehuis).

In het begin van de 19de eeuw, in de Franse tijd, werd weer toegestaan om in R.K.-kerken diensten te houden. In 1838 werd de nieuwe R.K.-kerk ingewijd, die aan de westzijde van de bebouwde kom, los van de bestaande bebouwing, van Cothen werd gesitueerd. Deze kerk was echter reeds spoedig te klein. In 1905 volgde de bouw van de huidige, grotere kerk die wat meer naar het oosten, nabij het bestaande dorp is gelegen. De bouw van deze forse kerk met pastorie was mogelijk door de economische voorspoed in Cothen dankzij de florerende fruitteelt.

Uitbreiding van de bebouwing vond in de eerste helft van deze eeuw vooral plaats in het gebied nabij de R.K.-kerk. Langs de Kerkweg, het aansluitende deel van de Dorpsstraat en de Willem Alexanderweg ontstond een bebouwingslint van losstaande panden, die de 'kerkbuurt' met de bestaande dorpskern verbond. Daardoor verschoof het zwaartepunt van de bebouwing van de omgeving van de Brink in de richting van de kerk. In de periode 1850 - 1940 is dientengevolge een min of meer oostwest-gerichte bebouwingsas ontstaan langs de Kerkweg-Dorpsstraat-Groenewoudseweg.

Langs de westelijke uitvalsweg (richting Ossenwaard) kwam enige bebouwing tot stand.

De groei van de dorpskern hing samen met de toename van de niet-agrarische bevolking en met de uitbreiding van de verzorgingsfuncties (winkels, nutsvoorzieningen e.d.). Meer industriële bedrijvigheid beperkte zich tot een meelfabriek, die de stomp van de voormalige korenmolen omvatte.

4.4.2 Dwarsdijk

De omvang van de bebouwing van het gehucht Dwarsdijk heeft nauwelijks veranderingen ondergaan. Van verdichting is geen sprake.

4.4.3 Verspreide bebouwing

In de periode na 1850 kwam door vestiging van agrarische bedrijven langs enkele wegen in het dorpsgebied van Cothen verspreide bebouwing tot stand. Met name kunnen genoemd worden de Bredeweg, de Wijkersloot en de oostelijke uitvalsweg van het dorp Cothen.

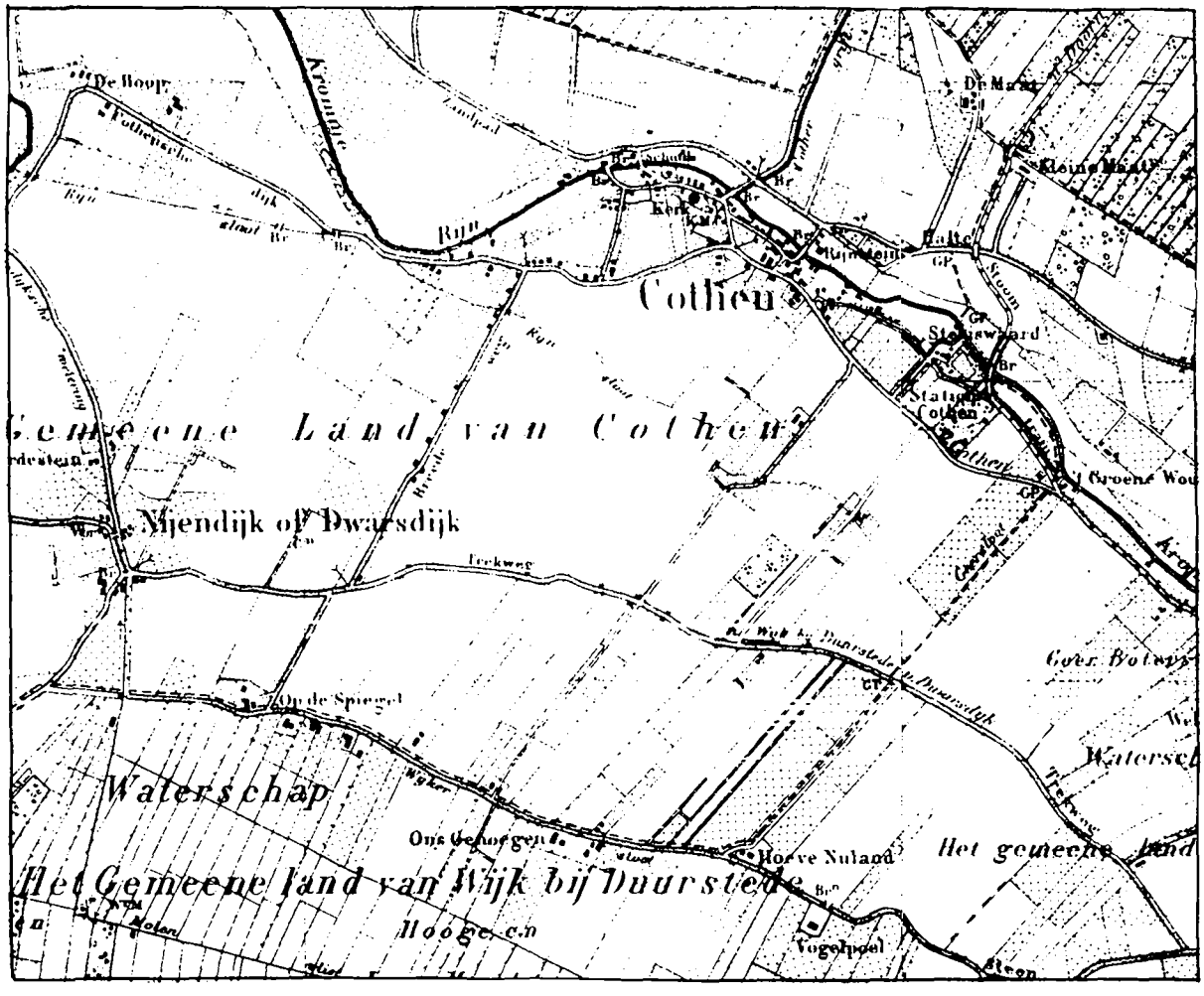

Afb. 10 De gemeente Cothen omstreeks 1940. Fragment topografische kaart van Nederland, schaal 1:25.000, blad 486(1932) en 487(1930).

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

In 1967 is de dorpskern van Cothen aangewezen als 'beschermd dorpsgezicht' in de zin van artikel 20 van de Monumentenwet (zie deel B, par. 2.2). In de jaren zeventig en tachtig zijn diverse panden, die binnen de omgrenzing van het beschermde gezicht vallen gerestaureerd: onder andere in 1973 Dorpsstraat 34-36 en Brink 5; in 1981 de N.H. kerk, in 1985 Rhijnestein en in 1987 de molen. Door sloop van enkele bedrijfsgebouwen van het meelbedrijf naast de molen kwam ruimte voor de bouw van enkele woningen.

Aan de zuid- en westzijde van het dorp Cothen zijn de afgelopen decennia enkele woningbouw-projecten gerealiseerd. Aan de zuidzijde van de Willem Alexanderweg is een bedrijven-terrein tot stand gekomen.

In 1967 is de omlegging van de provinciale weg om de woonkern van Cothen tot stand gekomen.

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

De gemeente Cothen heeft in zijn geheel nog steeds een sterk agrarisch, weinig verstedelijkt karakter. Het gebied buiten de dorpskom van Cothen kan worden gekenmerkt als dunbebouwd gebied met verspreid aan de weg gelegen boerderijen en landarbeiderswoningen. In dit buitengebied ligt het gehucht Dwarsdijk, dat slechts uit enkele panden bestaat. Dwarsdijk kent een losse ruimtelijke opbouw, waarin de wegas Dwarsdijk-Smidsdijk een bindend element vormt tussen de losstaande bebouwing.

Het dorp zelf is ten gevolge van bebouwing in de 19de en 20ste eeuw sterk in omvang toegenomen. Daarbij kan in stedebouwkundig opzicht een onderscheid worden gemaakt tussen de voor-oorlogse bebouwing, die vooral het karakter had van geleidelijke, niet-planmatige verdichting binnen en aan de rand van de bestaande dorpskern, en de na-oorlogse bebouwing, die duidelijk het stempel draagt van planmatig aangelegde woningbouwcomplexen met een sterke mate van uniformiteit, maar zonder veel samenhang met de historisch-ruimtelijke structuur.

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Dorpskernen vóór 1850

Cothen

De vooroorlogse dorpskern, waartoe we ons verder zullen beperken, kan grofweg worden gesplitst in de historische kern tussen de Brink en de brug over de Cotherweg enerzijds en de bebouwing uit de periode 1850-1940 aan de Kerkweg anderzijds.

Cothen is in oorsprong een stroomrugnederzetting met als karakteristieke structuurkenmerken de ligging in de overgangszone van de lage gronden langs de Kromme Rijn naar de hogere stroomruggronden, enkele centrale open ruimtes (de Brink en de boomgaard langs het Ambachtspad), de historische kerk, de molen, het kasteel Rhijnestein en het gemeentehuis die de centrumfunctie van het gebied rond de Brink accentueren en versterken. De omgeving van de Brink en het Ambachtspad heeft nog een sterk historisch karakter door de aard van de open ruimtes en de historische kwaliteit van de bebouwing. Enkele wegen die de richting van de Kromme Rijn volgen, vormen assen waarlangs de bebouwing is gesitueerd. Tussen de meer westelijk gesitueerde R.K. kerk en de Brink-buurt bevindt zich een langgerekt niet-planmatig bebouwingslint langs de Kerkweg dat grotendeels in de periode 1850-1940 tot stand is gekomen. Bebouwing bestaat hoofzakelijk uit losstaande éénlaags of tweelaags woon- en woon-/winkelpanden, die veelal door een voortuin van de wegruimte worden gescheiden.

Een belangrijk onderdeel van de ruimtelijk structuur en de visueel-ruimtelijke karakteristiek vormt het nog sterk agrarische gebied ten noorden van de Kromme Rijn. Het kasteel Rhijnestein met de bijbehorende parkaanleg, de fruitboomgaarden en de open weilanden versterken het karakter van Cothen als kleine agrarische kern.

Dwarsdijk
De buurtschap Dwarsdijk bestaat uit een kleine verdichting langs de Dwarsdijk en Smidsdijk bij de aantakking van de Kapelleweg. Karakteristiek is de tamelijk losse groepering van de panden - afwisselend woonpanden en boerderijen- aan de weg ter weerszijden van de Dwarsdijksewetering. Daardoor bestaat een sterke visuele relatie met het omringende agrarische gebied.

1.2 GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

Buiten de bebouwde kom van Cothen en van Dwarsdijk komt verspreide bebouwing voor. Deze bebouwing vertoont geen structurele samenhang.

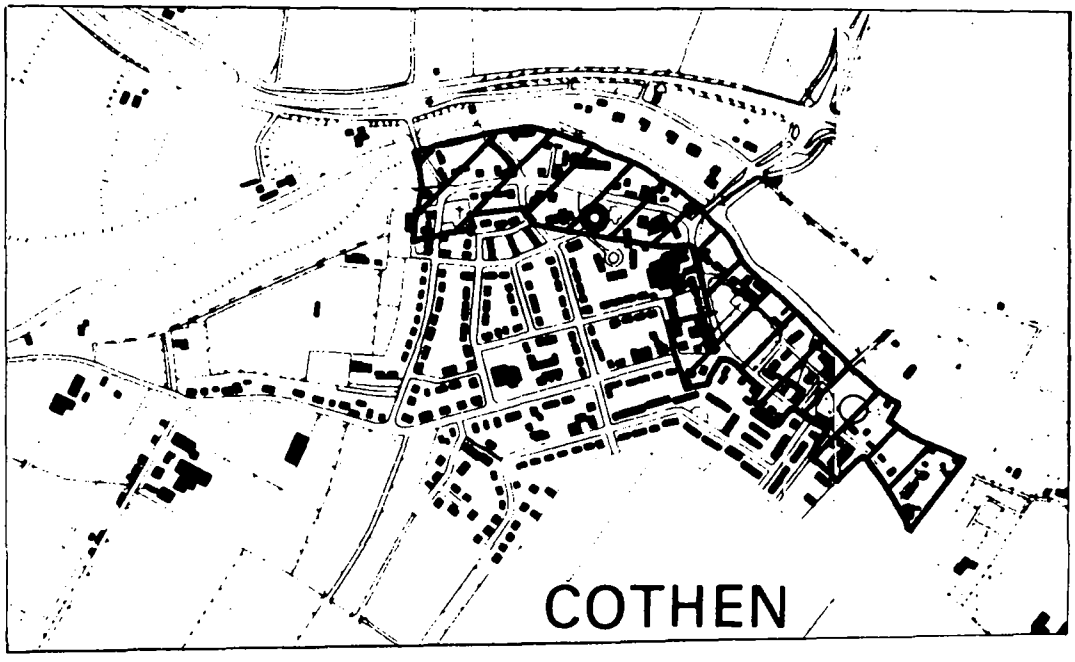

Afb. 11 Plattegrond van de kern Cothen omstreeks 1985, met daarin aangegeven de bebouwde kom omstreeks 1940.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw**: de intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

In 1967 is de dorpskern van Cothen aangewezen als beschermd dorpsgezicht op grond van de Monumentenwet. Het beschermde gezicht is in deze inventarisatie overgenomen als gebied met bijzondere waarden.

Buiten de dorpskern van Cothen is nauwelijks sprake van samenhangende bebouwingsstructuur. De buurt Dwarsdijk omvat slechts enkele panden. Een samenhangende boerderijstrook, of juist van een karakteristiek patroon van verspreide bewoning komt evenmin voor.

In de periode 1850-1940 hebben de belangrijkste veranderingen in de bebouwingskarakteristiek betrekking op verdichting rondom de bestaande bebouwingskern (nabij de Brink) enerzijds en uitbreiding van de bebouwing langs de Dorpsstraat in de richting van de nieuwe R.K. kerk anderzijds. Nieuwbouw uit deze periode mist de bouwkundige en stedebouwkundige kwaliteit en omvang om aangeduid te kunnen worden als gebied met bijzondere waarde.

Al met al luidt de conclusie dat buiten het beschermde dorpsgezicht geen gebieden kunnen worden onderscheiden die beschikken over een waardevolle stedebouwkundige structuur in combinatie met een waardevolle bebouwing.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer	: COT GBW 1
inventarisatiegebied	: Rivierkleigebied
gemeente	: Cothen
naam	: Cothen
gebiedstype	: dorpskern vóór 1850
inv. datum	: januari 1991
inventarisator	: AV
aantal MIP-objecten	: 25
kwalificatie	: nationaal
beschermd gezicht	: ja

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			x
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominante situering			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling	x		
4.4 bebouwing	x		

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarden beslaat het op grond van de Monumentenwet beschermde dorpsgezicht. Het gebied omvat de historische dorpskern die ligt ingeklemd tussen de Dorpsstraat en de Kromme Rijn en de aangrenzende strook ten noorden van de Kromme Rijn.

De oorsprong van Cothen als stroomrugnederzetting langs de Kromme Rijn is in de ruimtelijke structuur nog goed herkenbaar. Karakteristieke elementen van de ruimtelijke structuur zijn de Brink met de N.H. kerk en het kasteel Rhijnestein met kasteelterrein. Beide elementen worden van elkaar gescheiden door de Kromme Rijn. De Brink is een tamelijk besloten ruimte die wordt begrensd door een gevarieerde historische bebouwing.

Behalve de Brink, is de boomgaard ten zuiden van het Ambachtspad als dorpsruimte van belang. De aanliggende bebouwing langs het Ambachtspad is vooral als historisch, op het water gericht structuurelement belangrijk.

Resumerend, de waarde van het gebied als geheel wordt bepaald door de herkenbare historisch-ruimtelijke structuur, in combinatie met de historische kwaliteit van de bebouwing en de visuele kwaliteit van het gebied.

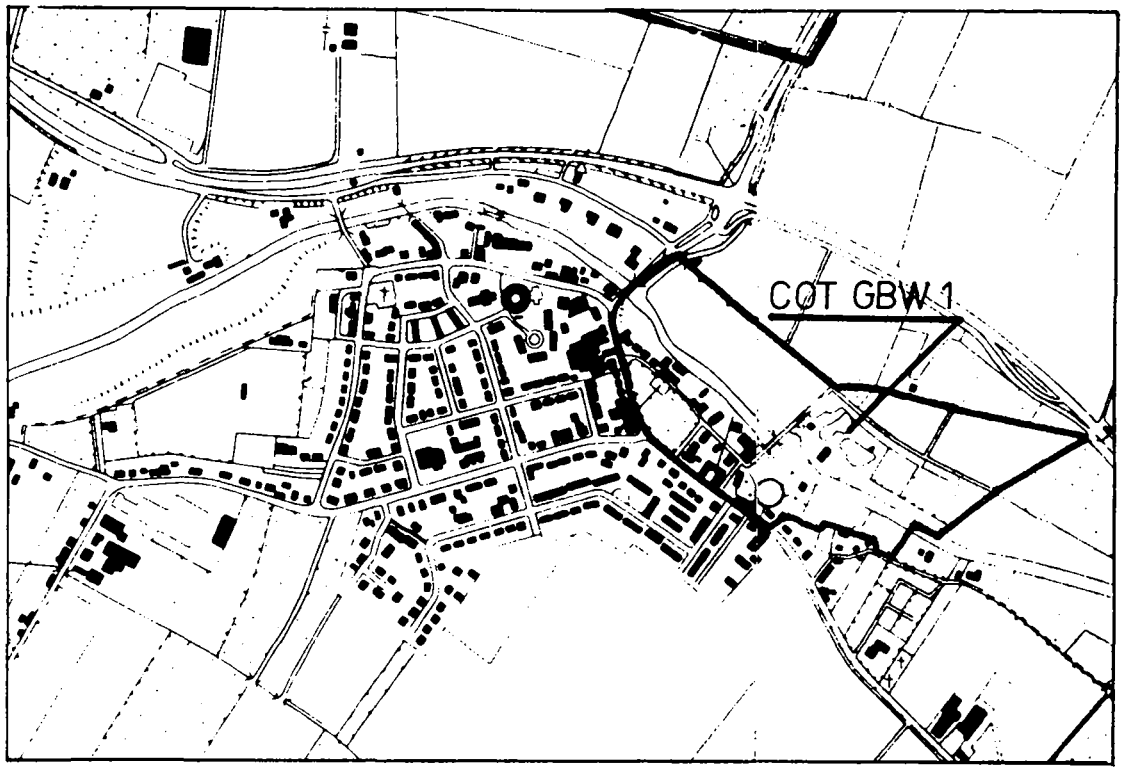

Afb. 12 Omgrenzing gebied met bijzondere waarden COT GBW 1.

3 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN EN HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN EN STRUCTUREN

3.1 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN

1 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd (Werkhoven-Nachtdijk)
2 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd, de Romeinse tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen (Werkhoven-Tuurdijk/ De Zure Maat) (M)
3 sporen van bewoning uit de Romeinse tijd (Cothen-De Zemelen) M en (M)
4 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd (Cothen-Kapelleweg) (M)
5 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd en mogelijk de Vroege Middeleeuwen (Cothen-Smidsdijk)
6 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd, de Romeinse tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen (Cothen-Dwarsdijkse Wetering) (M)
7 sporen van bewoning uit de Late Middeleeuwen (Cothen-Smidsdijk) (M)
8 sporen van bewoning uit de Late Middeleeuwen en mogelijk uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen (Cothen-De Hoop)
9 sporen van bewoning uit de Late Middeleeuwen en mogelijk resten van een Romeins schip (Cothen-Oude Leemkolk)
10 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd, de Romeinse tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen (Cothen-Smidsdijk) (M)
11 overblijfselen van een 13de-eeuwse kapel (Cothen-Dwarsdijk) M
12 sporen van bewoning uit de Late Middeleeuwen (Cothen-Dwarsdijk)
13 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd, de Romeinse tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen (Cothen-Trechtweg) (M)
14 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd, de Vroege en Late Middeleeuwen en mogelijk de Romeinse tijd (Cothen-Bredeweg)
15 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd, de Romeinse tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen (Cothen-De Dom)
16 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd, de Romeinse tijd, de Late Middeleeuwen en mogelijk uit de Vroege Middeleeuwen (Cothen-Trechtweg)
17 sporen van bewoning uit de IJzertijd en de Romeinse tijd (Wijk bij Duurstede-Trekweg)
18 sporen van bewoning uit de Vroege en Late Middeleeuwen (Cothen-Ambachtsweg) M
19 aanleg en overblijfselen van de Laat-Middeleeuwse ridderhofstad Rhijnestein (Cothen-Rhijnestein) M-ch

M : terrein beschermd ingevolge de Monumentenwet
(M) : terrein dat op de voordracht staat voor wettelijke bescherming
ch : cultuurhistorische waarde, significante vorm- en structuurelementen zijn duidelijk zichtbaar
(Bron: Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, ROB Provincie Utrecht)

3.2 HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN EN STRUCTUREN

Als historisch-geografisch belangwekkend gebied kan, vanwege de nog vrij gave en herkenbare historische nederzettingsstructuur, het gehele beschermde dorpsgezicht Cothen worden genoemd (zie 2.1).

Daarnaast zijn delen van het wegen- en waterlopenpatroon van belang als karakteristiek onderdeel van de historisch-ruimtelijke structuur. De betreffende wegen en waterlopen staan aangegeven op de kaartbijlage (zie verder 3.4.1, 3.4.2, 4.3.1 en 4.3.2).

4 BOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

4.1 VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

Het buitenverblijf Rhijnestein heeft als oudste kern een donjon (woontoren) uit de 13de eeuw. Het is onduidelijk of deze donjon een militaire functie heeft gehad, dan wel is opgetrokken met 'status' als belangrijkste oogmerk. Rhijnestein komt nader aan de orde in par. 4.7.

4.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN

De schutsluis aan de Kerkweg, daterend van 1870, is gebouwd in het kader van de vernieuwing van de Hollandse Waterlinie. De waterloop van de Kromme Rijn is tegelijkertijd gereguleerd, enerzijds omdat de rivier bruikbaar moest zijn als toevoerkanaal tijdens een mogelijke inundatie, anderzijds ter verbetering van de bevaarbaarheid.

4.3 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR

Het gemeentehuis was tot 1973 gevestigd in het pand Dorpsstraat 19-21. Dit in 1881 in opdracht van de gemeente gebouwde pand bezat, naast een raadszaal en een secretarie, een woonhuis en een openbaar koffiehuis. Het pand, van 1 bouwlaag onder afgeplat schilddak, is opgetrokken op een vierkante plattegrond en is voorzien van eenvoudige classicistische decoraties. Inmiddels is het pand diverse malen verbouwd.

Het huidige gemeentehuis is gevestigd in een samenvoeging van een aantal woningen en een schoolgebouw op de hoek van de Dorpsstraat en de Brink.

4.4 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

De oudste kerk in Cothen is de Nederlands Hervormde kerk, Brink 9. Na omstreeks 1355 door brand te zijn verwoest werd deze zaalkerk in het begin van de 15de eeuw herbouwd. Een gedeelte van het koor stamt nog uit de 13de eeuw. De toren voltooide men in 1465. Rond 1520 werd aan de noordzijde van de kerk een sacristie gebouwd. In 1672, tijdens de opmars van de Franse troepen, werd de kerk opnieuw grotendeels verwoest. De herstelwerkzaamheden waren omstreeks 1735 gereed. De toren werd echter niet meer opgebouwd en in plaats hiervan plaatste men aan de westzijde van de kerk een dakruiter op het dak. In 1874 werden gietijzeren ramen in de gevels gezet; in 1890 werd de westgevel tijdens een vergroting van de kerk vernieuwd, evenals de dakruiter. In 1982 is de kerk gerestaureerd.

De bij de kerk behorende pastorie, Dorpsstraat 22, is gelegen aan de Kromme Rijn, aan de achterzijde van de kerk. Het betreft hier een symmetrisch pand, van anderhalve bouwlaag onder mansardedak, daterend van 1848. Het gebouw wordt gekenmerkt door classicistische details in de vorm van een lijstgoot en een deuromlijsting.

De Rooms-Katholieke kerk, Kerkeweg 9, is in 1906 in neo-gotische stijl gebouwd naar ontwerp van W. te Riele. De kruiskerk met westtoren ligt op een verhoogd terrein. Het gebouw heeft een aangebouwde sacristie en pastorie. De pastorie, Rozenplantsoen 17, is een eenvoudig gedetailleerd, symmetrisch herenhuis.

4.5 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

De Rooms-Katholieke begraafplaats op de hoek van de Kerkweg en de Hinkerstraat dateert, getuige een gedenksteen in de afscheidingsmuur, van 1857. Een bijzonderheid op deze begraafplaats is de neo-gotische grafkapel waarin de oudste grafzerk het jaartal 1903 draagt.

4.6 GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, GEZONDHEIDSZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

De Sint Carolusschool is gevestigd in het pand Kerkweg 20. Het gebouw bestaat uit 2 bouwlagen onder samengesteld schilddak. De school is enige malen verbouwd en bezit aanbouwen aan zij- en achtergevel.

Het voormalige schoolgebouw aan de Dorpsstraat is hierboven reeds genoemd als onderdeel van het huidige gemeentehuis. Het betreft een eenvoudig, rechthoekig gebouw, van 1 bouwlaag onder zadeldak, dat aan de straatzijde is voorzien van gemetselde, geblokte hoeklisenen. Aan de binnenzijde is het pand meermalen ingrijpend gewijzigd.

4.7 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

Het voormalige landgoed Stenisweerd is gesitueerd aan de Kromme Rijn, nabij het Zandpad. Het oorspronkelijke landhuis is niet meer aanwezig. Ter plaatse (Zandpad 23 en 25) staat momenteel een fruitboerderij. Het terrein is aan de achterzijde nog omgracht. De resten van het koetshuis worden nu gebruikt als fruitschuur. De langhuisboerderij Zandpad 13 is in gebruik geweest als bij het landgoed behorende jachtopzienerswoning.

De bebouwing van de buitenplaats Rhijnestein is in verschillende periodes tot stand gekomen. De oudste woontoren dateert van de 13de eeuw. De bouwmassa is opgetrokken in kloostermoppen en bezit een kelder met tongewelf. Het aan de toren vastgebouwde, herenhuis-achtige volume dateert van 1873. Toen zijn ook de fundamenten van de toren verbeterd en is de toren voorzien van een spitsboogfries, kantelen en tentdak. De tweede toren is gebouwd in 1887 in een op neo-gotiek geïnspireerde stijl.

De onderbouw van het aan de westzijde van het kasteelterrein gelegen poortgebouw is vermoedelijk, evenals de oudste woontoren, 13de-eeuws. De van tuit- en trapgevels voorziene bovenbouw van de poort is aanmerkelijk jonger.

Het kasteelterrein is omgracht. Aan de zuidzijde vormt de Kromme Rijn één van de zijden van de gracht. Binnen de omgrachting bevindt zich een aan het begin van deze eeuw aangelegde siertuin en een 19de-eeuws, landschappelijk parkbos.

Rhijnestein 3 is een in het begin van deze eeuw gebouwde, bij de buitenplaats behorende boswachterswoning.

Aan de overzijde van de Kromme Rijn bevindt zich de Cothense Brink, alwaar de grafkelder onder de aan de kerk vastgebouwde sacristie deel uitmaakt van Rhijnestein. Dit gaat ook op voor de panden Brink 6 en Brink 7, respectievelijk een dwarhuisboerderij en een dienstwoning.

4.8 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

De woningen Ambachtspad 10, Ambachtspad 22, Dorpsstraat 2, Kerkweg 22 en Zandpad 3 zijn arbeiderswoningen die zijn gebouwd in het 1e kwart van deze eeuw. Opmerkelijk is dat de vermoedelijk door aannemer Van de Wielen gebouwde woningen alle zijn voorzien van een mansardedak.

Eenvoudige arbeiderswoningen zijn Hinkerstraat 1, Kerkweg 24 en Rhijnestein 3. Deze panden, die omstreeks 1900 zijn gebouwd, deden dienst als woning voor respectievelijk een daggelder, de sluiswachter en de boswachter.

Dubbele arbeiderswoningen zijn Ambachtspad 18-20, Bredeweg 4-6 en Dwarsdijk 2-4. Vrij late voorbeelden van dit type zijn het met gebogen zadeldak uitgeruste pand Graaf van Lynden van Sandenburgweg 27-29 (1936) en het in Delftse-schoolstijl opgetrokken pand Kamp 1-3. Voor het ontwerp van dit laatste gebouw tekende in 1947 de architect H. van Overhagen.

Het oudste blok arbeiderswoningen in Cothen dateert van de 18de eeuw. Het zijn de zogenaamde 'kerkehuisjes', Dorpsstraat 24-28. De langgerekte voorgevel van dit uit drie woningen bestaande blok ligt vrijwel direct aan straat. Ambachtspad 8 is een bouwblok dat oorspronkelijk vier arbeiderswoningen bevatte. Het blok dat is gebouwd in de tweede helft van vorige eeuw is verbouwd tot één grote woning. Bredeweg 14 is een iets later voorbeeld van dit bouwtype. Het blok bevatte oorspronkelijk drie woningen maar is in de loop der tijd verbouwd. De drie hier genoemde bouwblokken bestaan elk uit één bouwlaag onder zadeldak.

Dorpsstraat 8 en Dorpsstraat 31-33 zijn twee gelijksoortige, eind jaren '30 gebouwde woon-winkelpanden. De panden zijn voorzien van zadeldaken met, voor die tijd kenmerkende, uitkragende, houten bakgoten. De panden zijn met de kopgevel naar de straat gekeerd.

Van een woning gecombineerd met werkruimte is sprake bij de panden Ambachtspad 16-18 en Dorpsstraat 34. In het eerste geval is een dwars geplaatst woonhuis toegerust met een aan de linker zijde haaks aangebouwde werkruimte. Deze ruimte heeft aan de voorzijde een brede schuifdeur. Het tweede geval, daterend van 1840, lijkt op de in die tijd gangbare dwarshuisboerderijen. Het achterhuis was in dit geval echter ingericht als houtzagerij. Het voorhuis bezit een symmetrische, vier-assige voorgevel.

Cothen bezit in de dorpskern een aantal mooie voorbeelden van woongebouwen die, hoewel gedeeltelijk aaneengebouwd, gerangschikt kunnen worden onder het dwars geplaatste, vrijstaande type. Dorpsstraat 18-20 is het oudste voorbeeld en dateert van de eerste helft van vorige eeuw. De linker woning is vermoedelijk later aangebouwd. Brink 1-4 bestaat uit 2 tegen elkaar gebouwde, dubbele woonhuizen, daterend van de tweede helft van vorige eeuw. Het rechterpand is bepleisterd; het linker pand is voorzien van een lijstgoot. Deze panden, die zijn gebouwd door aannemer Van de Wielen, werden onder andere bewoond door de veldwachter en de onderwijzer van de naburige school. Brink 8, uit 1894, heeft kelderlichten in de rechter zijgevel. Ossenwaard 8 bevindt zich buiten de dorpskern en is gebouwd in 1923. Het van een mansardedak voorziene gebouw wordt opgesierd door baksteenornamentatie.

Het in 1815 gebouwde pand Brink 5 is wellicht het voorhuis van een voormalige dwarshuisboerderij. Aan de linker zijde bevindt zich hier een opkamer.

Een voorbeeld van een 'diep' vrijstaand woonhuis is de onderwijzerswoning Kerkweg 11-13. Deze woning heeft gemetselde, geblokte hoeklisenen in de symmetrische, 3-assige voorgevel. Het mansardedak is geornamenteerd middels opvallende, gesneden windveren. Een eenvoudiger voorbeeld van dit type, evenals het voorgaande pand gebouwd omstreeks 1900 en voorzien van een mansardedak, is Graaf van Lynden van Sandenburgweg 25. Ossenwaard 2 is soortgelijk maar afwijkend wat betreft de achterzijde, waar een werkruimte is gesitueerd. De achtergevel is voorzien van een achterbaander.

4.9 BOERDERIJEN

De Cothense boerderijen, chronologisch gerangschikt, geven een ontwikkeling te zien van een aan het krukhuis verwant boerderijtype, via dwarshuis- naar langhuisboerderij.

Van omstreeks 1750 dateert de boerderij ''t Spijker', Trechtweg 15. Deze boerderij, waarvan het voorhuis is voorzien van een dwars geplaatst achterhuis heeft diverse wijzigingen ondergaan waardoor onder andere de schuifvensters niet meer orgineel zijn. Tot circa 1880 heeft de boerderij tevens gefunctioneerd als herberg.

De 'Cloetingshofstede', Caspargauw 8, stamt uit de tweede helft van de 18de eeuw. Deze monumentale boerderij is gebouwd op een L-vormige plattegrond. Het haaks op het achterhuis gebouwde voorhuis bezit een opkamer aan de rechter zijde. De voorgevel is 6-assig en het dak is rietgedekt.

De Cothense dwarshuisboerderijen zijn alle 19de-eeuws.
De boerderij genaamd 'Brienenshof', Ossenwaard 13, dateert van 1891. De oorsprong ervan is echter 16de-eeuws. De voorgevel is 5-assig waarbij zich achter de twee linker vensters de opkamer bevindt. De kelder is voorzien van een gemetseld tongewelf.

Ook de boerderij Kapelleweg 7, waarvan de voor- en achtergevel in 1860 zijn opgetrokken, heeft oudere resten: de zijgevels bestaan gedeeltelijk uit kloostermoppen. Haaks op elkaar geplaatste, afgewolfde zadeldaken bepalen het silhouet van het gebouw.

De in 1874 na brand herbouwde boerderij Groenewoudseweg 10 geeft dezelfde dakvorm te zien. De entree van dit gebouw bevindt zich in de zijgevel; de voorgevel is 5 traveeën breed. De boerderij Wijkersloot 10 is soortgelijk.

Caspargauw 4-6, uit 1857, heeft een gave 4-assige voorgevel die wordt afgeloten door middel van een lijstgoot. Het voorhuis, waarvoor vier leibomen staan, is aan de linker zijde uitgebreid.

Getuige de jaartalankers dateert de boerderij Ossenwaard 20-22 van 1804. De zadeldaken van dit pand worden gekenmerkt door kleine overstekken en gesneden, houten windveren.

Reeds genoemd als behorende bij het landgoed Rhijnestein is het pand Brink 6, genaamd 'Herberg van Friesland'. De zijgevels van het achterhuis hiervan zijn bijzonder laag.

De langhuisboerderijen te Cothen zijn vrijwel allemaal na 1900 tot stand gekomen. De Wilhelminahoeve uit 1910, Groenewoudseweg 10, is voorzien van een houten topgeveldecoratie. Het voorhuis van Groenewoudseweg 18 (1917) is over de volle breedte onderkelderd, zoals de rij, zich in koekoeken bevindende kelderlichten in de symmetrische voorgevel te zien geeft.

Andere noemenswaardige langhuisboederijen zijn Maatweg 1, Nachtdijk 1-3 en 4, Ossenwaard 7, 9 en 19 en Wijkersloot 4 en 12-14. De boerderij Dorpsstraat 1 is van 1883 en dientengevolge voor Cothen een vrij vroeg exemplaar. De boerderij onderscheidt zich door een brede voorgevel, een hoog opgaand zadeldak en gesneden, houten windveren.

In Cothen staan voorts twee langhuisboerderijn die uitzonderingen zijn op de chronologie zoals die hier is beschreven: beide zijn namelijk laat-18de-eeuws. De jaartalankers van Zandpad 13 geven te kennen dat de boerderij, die dienst heeft gedaan als jachtopzienerswoning bij Stenisweerd, is gebouwd in 1797. Graaf van Lynden van Sandenburgweg 3 is nogal gewijzigd en was oorspronkelijk uitgerust met een afgewolfd zadeldak. Aan de voorzijde van deze boerderij staat een klein 19de-eeuws bakhuis.

4.10 BEDRIJFSGEBOUWEN

Een stellingmolen, genaamd 'Oog in't zeil' is gesitueerd op het Molenplein. Het betreft een bakstenen molen met rieten kap. De molen die in 1869 is gebouwd op de plaats waar al in de 16de eeuw een houten molen stond is in 1986 geheel gerestaureerd en gebruiksklaar gemaakt na met het verstrijken der tijd geheel in verval te zijn geraakt.